

ДАРЬГАНГА АЯЛГУУНЫ ӨВӨРМӨЦ ОНЦЛОГ

Л.Одонтуяа⁷
М.Баасанжав⁸

Аннотация: Диалекты - это такие нелитературные варианты языка, которые употребляются людьми на определенных территориях в сельской местности. Диалект может отличаться от литературного языка и своими словами, и элементами грамматики, и особенностями произношения. Диалекты могут быть непонятным, если они используются в литературном языке, так как они связаны с историей языка этноса или этнического меньшинства. Классификация современных монгольских диалектов и говоров делится на три категории: диалектные, устные диалекты и отраслевые диалекты, исходя из языковых особенностей. В данной статье рассматривается происхождение и развитие дариганского диалекта, одного из монгольских диалектов, в историческом плане, а также рассматриваются специфические черты некоторых дариганских диалектов, например, фонологически отличные слова от халхского диалекта, и проводится сравнение двух словарей дариганского диалекта.

Түлхүүр үг: утга зохиолын хэл, нутгийн аялгуу, аман аялгуу, халх аялгуу, дарьгангын салбар аман аялгуу, үгийн сан, толь бичиг

УДИРТГАЛ

Хэл бол хүн төрөлхтний харилцааны хэрэглүүр бөгөөд үндэстэн, ястнууд өөрийн гэсэн хэлтэй ч тэдний үг аялгуу, дуудлага харилцан адилгүй байдаг билээ. Аливаа хэл бол тухайн үндэстний соёл, уламжлалын онцгой нэгэн элемент юм. Дарьгангачуудын өвөрмөц үг хэллэг, аялга нь Монгол Улсын түүх, соёлын бүрэлдэхүүний нэгэн хэсэг тул түүнийг гүнзгийрүүлэн судлах нь монгол судлалд зайлшгүй тулгамдсан сэдвийн нэг мөн хэмээн үзэж байна.

Тухайн ард түмний улс төр, соёл, шинжлэх ухааны бүх салбарт хэм тэгш үйлчилж байгаа, харьцангуй боловсорч, тогтворжсон зөв бичих, дуудах, найруулгазүй, үгийн сангийн хэм хэмжээ бүхий үндэстний хэлийг утга зохиолын хэл гэдэг бөгөөд тэр нь аман ба бичгийн хэлтэй байдаг ажээ. Утга зохиолын хэл нь, хэлнийхээ ерөнхий шинж, зүй тогтлыг хадгалсан боловч өөр хоорондоо өвөрмөц ялгаа бүхий нутгийн аялгуудад хуваагдах бөгөөд тэдгээр нутгийн аялгуудын дотроос тодорхой үзүүлэлтүүдээрээ ялгаран товойсон, утга зохиолын хэл тогтворжин хөгжих шимт хөрс болсон тэр аялгууг утга зохиолын хэлний суурь аялгуу хэмээн нэрлэдэг байна. Нутгийн аялгуун доторх, газар нутаг болон аялгууны шинжээрээ ялгавар бүхий хэсэг бүлэг аялгуудыг аман аялгуу, аман аялгуун доторх, өөр хоорондоо ихэвчлэн угсаа гарвалын хувьд ялгавар бүхий, мөн аялгууны шинжээрээ багахан ялгаатай бэсрэг аялгуудыг салбар аман аялгуу гэнэ. Өөрөөр хэлбэл, утга зохиолын хэл нь нутгийн аялгуудад, нутгийн аялгуу нь аман аялгуудад,

⁷Доктор, МУИС, ШУС, ГХТӨВ

⁸багш, МУИС, ШУС, ГХТӨВ

аман аялгуу нь салбар аман аялгуудад хуваагддаг хэмээх нэгдсэн ойлголтыг чухалчлан авч болох юм. (Ш.Лувсанвандан, 1959:26)

Монгол хэлний нутгийн аялгуудын талаар судалгааны бүтээл арвин байдаг, тухайлбал, Г.И.Рамстедт, Сравнительная фонетка монгольского письменного языка и халхаско-ургинского говора, СПб, 1908, 65 с, Б.Я.Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия, Л, 1929, 437 с, Г.Д.Санжеев, Сравнительная грамматика монгольских языков, М, 1953, 240 с, Н.Н.Поппе, Строй халха-монгольского языка, Л, 1936, 23 с, Ш.Лувсанвандан, Монгол хэл аялгууны учир, УБ, 1959, Д.Төмөртоогоо, Монгол хэлний түүхэн хэлзүй, УБ, 1992, 219 тал гэх мэт холбогдох бүтээлүүдийг дурдаж болно.

Өнөөгийн монгол хэл аялгуутанг ангилан хуваах талаар эрдэмтдийн дотор үндсэн хоёр санал байдгийн нэг нь монгол хэлтэн хэмээх нэгэн нэрийн доор багтах олон нутгийн аялгуунууд байна гэх, нөгөө нь тус тусдаа биеэ даасан хэд хэдэн монгол хэлнүүд байгаа бөгөөд эдгээр нь дотроо олон, цөөн нутгийн аялгуудтай юм хэмээх санал юм. Монгол хэл нь халх, ойрд, буриад, өвөрлөгч нутгийн аялгуудаас бүрджээ. Халх аялгуу нь дотроо төв халх, дорнод халх, өрнөд халх хэмээн салбар аман аялгуудад хуваагджээ. (Ж.Санжаа, Г.Батзаяа, 2005) Дорнод халх аялгуунд дарьганга аялгуу багтана. Дарьгангачууд түүхэн хөгжлийн ээдрээтэй замыг туулахдаа хэл аялгууны ялгаа бүхий эдийн ба оюуны соёлын өвөрмөц онцлогтой угсаатан болон бүрэлдэн тогтжээ. Дашрамд өгүүлэхэд Монгол Улс олон мянган жилийн тэртээгээс олон үндэстэн, ястны өлгийн нутаг байсаар ирсэн. Эдүгээ Монгол улсад хориод ястан оршин суудаг.

Дарьгангачуудын хэл, аялгууны онцлог нь тэдний угсаа гарвалтай хүйн холбоотой. Бидний сонордуулж байгаа дарьганга аялгууны онцлогийг тодруулах асуудалд угсаатны зүй төдийгүй түүх, эдийн болон оюуны соёлын талаар холбож үзэх зүйл олон байна. Түүхчдийн судалгаанаас үзвэл XVII зууны сүүлчээр Манж гүрний Энх-Амгалан хаан эдүгээгийн Улаанбаатар хотын ойролцоох “Зуун мод” хэмээх газар Ойрадын Галданбошигтыг цохисны дараа үлэмж мал, цэрэг иргэдийг олзолж, Баруун Монгол гаралтай засаг ноён Цэрэнжавыг харьяат албатууд болон олзныхны хамт Дарьгангад шилжүүлэн суулгажээ. “Монголын түүх” бүтээлд тэмдэглэснийг үзвэл “... Манж нар зүүн гар хаант улсыг байлдах үед олзлогдсон өөлд, дөрвөд зэрэг ойрдуудыг Дарьгангад аваачин үржил сүргийг маллуулжээ. Чингэж Дарьгангачууд буй болжээ.” (Монгол улсын түүх. Дөтгөөр боть, 2003:168) гэсэн байдаг. Энэ зэрэгцээ Манжийн хаан Дарьгангад хонь сүрэг бий болгож, түүнийг маллах маллагчдыг Цахраас гаргасан удаатай. Эрдэмтэн, судлаач Жамсрангийн Урангуа Дарьгангын сүрэгчид газар зүйн байршлын хувьд Халхын Сэцэн хан, Түшээт хан аймгийн нутаг дэвсгэрт хамааралтай хэмээн түүхчид бичдэг боловч уугуул оршин суугчдын зэрэгцээ олзлогдож, нүүдэллэж ирсэн хүмүүс зонхилж байснаас сүрэгчин иргэдийг дан халх хэлтэн гэж тодорхойлох боломжгүй юм хэмээн “Түүх судлалын жимээр” (Ж.Урангоо, 2014:155) тэмдэглэжээ. Дарьгангад Халх, Цахар, Ойрад угсааны бүлэг жачин, порни, хар үхэрт, амбагайт, хөхий, марлан, адаа зэрэг овог (аймаг) байсны дотор хотгойд, хэрээд, зээрдүүд, шарнууд гэх зэрэг баруун Монголд олонтой байдаг овгууд одоо ч байгаагаар нотлогдож байна” хэмээн эрдэмтэн Л.Жамсран бичсэн бөгөөд энэ талаар Э.Лувсанбалдан “Дарьгангын түүх” (Э.Лувсанбалдан, 2013:69), Онгон сумын нэвтэрхий толь (Э.Лувсанбалдан, 2015:106), Я.Жигмидцэрэн “Чахарын түүх шинэчлэл” (Я.Жигмидцэрэн, 2008:135-139) зэрэг бүтээлүүдэд мөн адил дурджээ. (Л.Жамсран, 1994:8) Үүнээс үзвэл Дарьгангад Манжийн эзэн хааны сүргийг адгуулан хариулах алба үүргийг Ар, Өвөр Монголын зааг нутагт гүйцэтгэж байсан иргэд нь монгол туургатны олон хошуу нутгаас дайчлагдан ирсэн халх, цахар, ойрад гэсэн олон угсаатны бүлгийн хүмүүс байв. Дарьгангын сүрэгчид нь тусгай заагдсан засаг захиргаа, тодорхой эзэмшил нутагт он удаан жил нутаглан сууснаар бусад угсаатны бүлэгтэй ижилсэх, хэл аялгуу, зан заншил, соёлын нөлөөг шингээсний хувьд өөрийн гэсэн онцлог бүхий угсаатны бүлгийг бүрдүүлсэн байна. Дарьгангачууд аж ахуй, соёл, зан заншил, хэл аялгууны хувьд халх аялгуутай

нийтлэг төстэй боловч, угсаатны бүлгийн өвөрмөц хэл яриа, аялгын хүрээнд зарим ялгаа бий. Жишээ нь: Бэр гуйх зан үйлийн тухайд халхчууд ам турших, буриадууд бэри эрихэ, захчинд хэл хүргэх, баядад ам хадаг тавих, мянгадад ам хэлэх, цахарт ам дурсах хадаг, ордост бага алчуур тавих, алашаад зөв батлах, дөрвөдөд ам алдуулах, даригангад хадаг тавих, хотонгууд морь туших гэх мэтээр нэрлэнэ. Ийнхүү дарьгангачуудын болон угсаатны олон бүлгийн зан үйлтэй холбоотой хэл ярианы агуулга нь өөр хоорондоо ялгаатай юм.

Чингэхдээ Дарьгангачууд, Халхчуудын хоорондын харилцаанд хэл хэзээ ч саад тотгор болж байгаагүй гэж үзэж болно. Хэдий тийм боловч Дарьгангачуудын нутгийн аялгуу бол монголчуудын аман өвийн биет бус бүтээл мөн тул түүнийг хойч үедээ өвлүүлэх үйлст манай эрдэмтэд анхаарч байсныг үгүйсгэх аргагүй. Дарьгангын уугуул эрдэмтэн А.Лувсандэндэв 1955 онд Сүхбаатар, Дорнод аймагт нутгийн аялгуу, ардын аман зохиол судлах шинжилгээний ангийг удирдан ажиллахдаа Дарьгангыг хамруулжээ. Түүхийн шинжлэх ухааны доктор Л.Жамсран “Дарьгангын сүрэг хошуу” (УБ, 1994) “Дарьганга” (УБ, 2000), Ж.Урангоо “Түүх судлалын жимээр” Т.Билэгсайхан “Дарьгангын түүхийн тойм, XVIII зууны сүүлчээс XX зууны эхэн” (УБ, 2015) бүтээлүүдэд угсаатан, хэлний зүйн асуудлыг буурь суурьтай хөндсөн байдаг.

Хэл шинжлэлийн судлаачид монгол хэлний холбогдолтой суурь бүтээлүүд туурвиж байгаа ч дарьганга аялгууны онцлогийг шинжлэх ухааны үндэстэй тодорхойлсон нь хомс юм.

Бид энэхүү өгүүлэлдээ зарим бүтээлүүд тухайлбал, Г.Далантай “Дарьганга өвөрмөц сонин содон үг хэллэг” товч тайлбар толь (УБ, 2012), Ш.Чимэдцэеэ “Дарьганга хэл аялгууны мянгатын толь бичиг”, (УБ, 2015), Ш.Чимид-цэеэ “Жаахан шарга” дууны түүврийн (УБ, 2012) нэр томъёонуудад ажиглалт хийж дарьганга аялгууны зарим онцлогийг тайлбарлахаар зорилоо.

Дарьгангачуудын хэл аялгуу халх аялгуунаас нэлээд зөрүүтэй боловч он жилийн саалтад халх аялгуутай адил төстэй болжээ. Дарьганга хэлний өвөрмөц онцлог, хөгжлийн үе шатыг авч үзвэл:

нэгдүгээр үе - XVII зууны сүүлчээс XX зууны дунд хүртэл,

хоёрдугаар үе - XX зууны дундаас эдүгээг хүртэл хэмээн ангилж болох юм.

Тухайлбал:

Нэгдүгээр үе:

- Дарьгангын суугуул оршин суугчид болон манж хааны сүрэг буй болсонтой холбоотой Ар, Өвөр Монголоос энэ нутагт хуран цугларсан хүмүүсийн өвөрмөц хэл яриа, соёлын шинэ нийтлэг бүрэлдэн, бүтэн, хагас зуун жил үргэлжилсэн.

- 1940-өөд оноос дарьгангачууд Монгол Улсын засаг захиргааны нийтлэг зохион байгуулалтад шилжин орсноор халхчуудтай айлссан бэлчээр, усны нөхцөлөөс шалтгаалан хамтран аж төрөх болсон.

Хоёрдугаар үе:

- 1945 оноос Монгол Улс кирилл үсэгт шилжиж, хуучин монгол бичгээс эрс ялгаатай буюу дуудсанаараа бичдэг болсон. Үүнтэй уялдан бүх албан хэрэг, сургалт, хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл төв халх аялгуугаар явагдах болсон нь дарьганга аялгууны өвөрмөц онцлог аажмаар өөрчлөгдөхөд хүргэжээ.

Дарьгангачуудын хэлийг авиа зүйн үүднээс шинжихэд зарим авианы дуудлага нь халх аялгуунаас ялгаатай сонсогддог. Монгол даяар мэддэг ч ганц хоёр авианы зөрүүтэй үгийг энд дурдаж болно. Тухайлбал: зарим үгийн эхэнд орсон “э” эгшгийг “а”-аар сэлгэж (ээрүү-ааруу) дуудна. Зарим үгийн эхний “т”-г “д”-ээр тус тус сэлгэдэг. Жишээ нь: тарчиг-дарчиг, тасархай-дасархай, төвчигнөх-дөвчигнөх гэх мэт. Зарим үгийн эхний “ц” авиаг “з”-ээр дуудна. Цас-зас, цочих-зочих, зарим үгийн дунд орсон “д”-г “с”-ээр дуудна. Өвдөх-өвсөх, хавдах-хавсах гэх мэт. Зарим үгийн эхний “ц” авиаг “ч”-ээр: цавчих-чавчих, цагдаа-чагдаа, зарим үгийн эхний “ш”-ийг “ч”-ээр: шатар-чатар, шалчигнах-чалчигнах, зарим үгийн “х”-г “г”-ээр (хашигирах-гашигирах,

хасах-гасах, хас-гас, харцага-гарцага, хучих-гучих, хөтлөх-гөтлөх) гэх мэтээр дууддаг. Мөн үгийн үеийн “о”, “я” эгшгийг “у”-аар (болжмор-булжмар, бяслаг-бушлаг) гэж дуудах нь бий. Зарим үгийн нэг, хоёрдугаар үеийн “б”-г тонгоруулж: элбэг-эвлэг, олбог-олвог, халбага-хавлага гэх мэт хэлдэг онцлогтой. Дарьганга хэлний эдгээр аялгуу нь авиа зүйн тогтолцоо, хэл зүйн хэлбэр, үгсийн сангийн хүрээнд халх, өвөрлөгчдийн хэлтэй харьцангуй холбоотой хөгжсөн шинжээ хадгалсаар ирсний гэрч юм.

Хуучирсан, утга агуулга нь баларсан нэр томъёог сэргээж нэхэн тайлах нь дарьганга үгсийн санг судлахад чухал юм. Тухайлбал, халх аялгуунд байдаггүй үгийг дарьгангачууд хэрхэн авиалдгийг кирилл үсгийн цагаан толгойн дарааллаар доорх жишээнүүдээс мэдэж болно. Үүнд:

А

А ч үгүй* - Огтхон ч мэдэхгүй, өгүүлэн буй сэдвийн тухайд ямар ч төсөөлөлгүй

Аагаа багтаах* - дэмий, зүгээр суух. Ажил өрнөж байхад аагаа багтааж (зүгээр) суух юм.

Авзантай* – зориут, нүдгүй шуурганаар хорьсоор байхад авзантай (зориут) яваад хохирсон.

Аазгай* – зэвүүцэм, хүний үгэнд ордоггүй аазгайтай (зэвүүцмээр) хүн.

Аазай – гэргий

Агтлах* – 1. Хаалгыг гар, хөлөөр чагтлах

2. мал хөнгөлөх

Альзуур* – аль хэдийнээ

Амнаас унам* - амт муутай хүнс

Арандаггүй* - жудаггүй

Ахарчлах* - цухалдах, бухимдах, уцаарлах. Ажил ундрахад ахарчлаад яах вэ.

Адцага* - адсага, турж үхсэн малын арьс. Зан авирын тухайд; адсага шиг ааштай гэх мэт

Аягилах* - аашилж загнах

Б

Бажгадах* - сандрах

Багвар* - тагтай модон таваг

Балгардах* – тулгамдах, мунхрах, толгой эргэх

Балтгар* - намхан

Борлуун* – хойрго, өр төлбөрт хойрго

Бутан* - архи, шар тос хадгалдаг ваар, сав

Г

Гавсай* – хайрсан боов

Гавчаар* – эхнэр хүний толгойн чимэг

Гажууд* - зөрүүд

Голцуу* – зонхи, олонх

Гоочлох* - өдөх, хэрүүл өдөх

Гуйрамч* гуйлгачин, гуйлгаар амьдрагч

Д

Да* - албан тушаалтан, сүрэгчний хамгийн бага тушаалтан, хоньчны гарын да (дарга)

Даажигнах* - тохуурхах

Даамай* - гүнзгий

Дилбаганах* – дальбалзах

Далиу* – сөөлжүү

Дараасан* - дарамт

Дахлай* – эрт гарсан хурга

Дургаах* – дуурайх

Е, Ё

Егөөдөх* – ёжлох

Енхөр* – том толгойт

Ёнхор* – гэзэг уртасгасан мяндсан сүлжмэл

Ж

Жаал* - эрэгтэй хүүхэд

Жалавч* – тогоо нэрэхэд бүрхээрийн дээр тавьдаг жижиг тогоо

Жацуу* – нас тэнцүү

Жийг – гичий

З

Зухуур* - цухуйх, цухуур (цухай) ч үгүй

Зөөн* - адууны мах

Зум* - хонины зумалсан бүтэн мах

Зүггүй* - дэггүй гэх мэт

Чингэхдээ дарьганга аялгууны онцлог эдүгээ бүрэн арилсан гэж үзвэл бас үгүй. Зарим шүлэг, дууны үгэнд дарьганга үг хадгалагдсаар ирснийг эш татъя.

Уужных нь хажлага угалзтайяа хө

Унжлага бэл сүйхтэй яа

Зурмал луучин гуталтай яа хө

Зургийн хуар шиг өөшгөө юу да хө

Дүнчүүр холдоо бэр болжээ хө

Тунхуу бариа цэмцгэр байна хө

Айл гэрийн голомтыг асаасан

Агдан болсон аазай юу да хө хэмээн Ш.Чимид-цэеэгийн “Жаахан шарга” дууны түүвэрт (Ш.Чимид-цэеэ, 2012:105) орсон энэ дууг сонссон Дарьганга бусчууд ойлгоход бэрх. Гэтэл үүнийг халх аялгуунд хөрвүүлбэл: “бэл” хэт хутга, гоёлын зүйлийн оосрын чимэг, “сүйх” - эмэгтэйн чихний угалзтай ээмэг, “өөшигөө” -үе тэнгийн найз, “тунхуу” том данх, “агдан” –том, “аазай” – гэргий гэсэн утгатай.

Г.Далантайн зохиосон “Дарьганга өвөрмөц сонин содон үг, хэллэг” тайлбар толь 800 гаруй үг багтааснаас 430 нь зөвхөн дарьганга аялгууны үг, 255 нь монголчуудын нийтээр мэддэг боловч ганц хоёр авианы зөрүүтэй, 130 нь хоёрдмол утгаар хэрэглэдэг үгийг түүж цугларуулан эмхэтгэжээ. Г.Далантай “Дарьганга өвөрмөц сонин содон үг хэллэг” товч тайлбар толь: *амьсах*, *ажгаа*, *арви* - (өсөх, элбэгших, харимтлахын нөөц), *арч* – (арчлах), *арсалдах* – (сав л хийвэл мэтгэлцэх), *боргио* – (шингэний ёроолын тунадас), *бөлөгвөр* – (амт шимтгүй), *бяцхан* – (жижиг юм), *давтир* – (нямба, буурь суурь, тэвчээр), *жавх* – (чулуу харвах хэрэгсэл), *займчуулах* – (бултаж зайлсхийх), *мэгших*, *мэлмэрэх* - (мэлмэрүүлэн уйлах), *өвгөрөх* – (өвгөн болох шинж бүрдэх), *сэрүүдэх* - (илчлэг бус хоол идэлгүй удсанаас хүний бие хямрах), *сэхээрэх*, *тавиухан* – (жижгээс арай илүү хэмжээ тавих), *тээрх*, *угах* – (хөл муутай хүн суугаагаар юмруу дөхөх), *уриалгахан* – (хүнтэй нийлэмжтэй ялдам шинж төрх), *үүд* – (хаалга, гарц, орц), *хаамааз* – (буруугаа өмөөрч бусдад ёс бус шаардлага тулгаж өөрийгөө өмөөрүүлэх гэсэн ичгүүртэй улайм цайм зоргоороо аашлах зан араншин), *хар* – (сэжиг, сэрэмж), *хигээс* - (тэрэгний), *хямгадах* – (тордох зан чанар), *хөөргөн* – (хөөрөх), *цомцог* – (адууны цомцог), *эрдэх* – (бяр чадлаар бардагнах) зэрэг дарьганга аялгууны бус 59 үг оржээ. Түүнчлэн гадаад үгийг ч дарьганга аялгууны үгийн тоонд багтаасан нь гайхаш төрүүлж байна. Тухайлбал: Төвөдийн *нүүнээ сахих* - (шашны зан үйл, бясалгал), *хүдэг* – (уур хилэн), мөн хараалын *барам*, *дүд*, *золиг*, *хижиг* зэрэг б үг, орос хэлний сигнал гэдгийг дарьгангачууд *чагнаал*, *спасибо* – *пашилаа*, сэнжэй аягыг *шаасага* гэж бичжээ. Түүнчлэн дарьганга аялгуунд огт хэрэглэдэггүй үгсийг нэмсэн байх ажээ.

Тухайлбал: *аглагдах* – (гадуурхах), *гаанс* – (ганс), *ганга* – (гоёл чимэглэл), *гижнээн* – (хичнээн), *зэм* – (хэрэгцээ хангахгүй машин техникийг голж муучилсан нэр) гэж тайлбарласан нь ташаарал болов уу. Зохиогч толиндоо орчин үеийн этгээд үгийг ч оруулсан байна. Жишээлбэл: *баавардах* – үүнийгээ омгорхох, бүхнийг мэдэгч, чадагч болох хэмээн тайлбарласан байна. Энэ мэтчилэн дарьганга аялгууны үг хэллэгийг халх аялгуутай хутгавал тэдний үгийн санг хэдэн мянгаар тооцоход хүрнэ. Энэ нь дарьганга аялгууны онцлогт зайлшгүй холбогдоно. Мөн Г.Далантай “*чадуу*” хэмээх дарьганга аялгууны үгийн тайлбарыг “ядуу биш, чадал чадвар тэгш, нэлээд тов хийсэн хүний дүр” гэжээ. Гэтэл “чадуу” гэдэг үгийг “чинээлэг” гэж оноосон бол нуршихгүй оновчтой тайлбар байж болмоор байна. “*Улаймишгтай*” гэсэн дарьганга аялгууны үгийг “нэгэнт эхэлсэн ажил үйлсээ хоёрдмол санаагүйгээр тууштай үргэлжлүүлэн эцсийн үр дүнг заавал үздэг мэриймтгий хөдөлмөрч чанар” гэжээ.

Дарьганга ардын дууны бүтээлээр эрдмийн зэрэг хамгаалсан Ш.Чимэдцээ дарьгангачуудын дунд түгээмэл хэрэглэгддэг үг хэллэг, нутгийн аялгууны толь бүтээж олны хүртээл болгосон нь хэл шинжлэл, дарьганга судлалд ач холбогдолтойг дурьдах нь зүйтэй. Гэвч Ш.Чимэдцээгийн “Дарьганга хэл аялгууны мянгатын толь бичиг” – т нэр томьёонууд кирилл үсгийн цагаан толгойн дарааллаар бус буюу ашиглахад төвөгтэй болсны сацуу зарим үгийг 2-4 удаа давтжээ. Тухайлбал: №426 дээр *дологгүй*, №427 *дологтой* гэж нөхцөл залгасан төдийгөөр давтсан бол “*гасаад*” – “хатгаад” гэдгийг 3 удаа, “*гүч*” – “гүчтэй хүн” гэдгийг 4 удаа давтжээ. Түүнчлэн дарьганга аялгуунд огт байдаггүй “*гуадай*” – долигнох, “*наасхав*” – наадахав, “*дөндийлгөх*” – өрхөө дөндийлгөх зэрэг арваад үг оруулсан нь ажиглагдлаа.

Дарьганга аялгууны энэхүү бүтээлүүд нь өнөөдрийн байдлаар дуусгавар болохгүй цаашид дарьганга аялгуу судлалын эрдэм шинжилгээ, практикийн ач холбогдол нь улам өсөх нь дамжиггүй.

Дүгнэлт

Нутгийн аялгуу нь тухайн үндэстэн, угсаатны ертөнцийг үзэх үзэл, танин мэдэхүй, түүх соёл, зан үйл, сэтгэлгээний өвөрмөц онцлогийг илэрхийлдэг билээ. Эдүгээ манай гариг дээр нийгмийн бүх салбарт даяаршил эрчимжихийн сацуу түүний нэг сөрөг тал болох аливаа үндэстэн, ястан, угсаатны хэл аялгуу зугуухан устан үгүй болж байгаа үед бид амьдарч байна.

Дарьганга нутгийн аялгууны үг хэллэг нь эгшиг авиа хувьсах, гийгүүлэгч авиа хувьсах тухайлбал, ижилсэх, төсөөрөх, ба ондооших, тонгорох, сэлгэх гэх мэт авиазүйн хувьслаар хувирч өөрийн гэсэн онцлог шинжтэй болжээ. Дээр дурдсан жишээнүүдээс харахад халх аялгуунаас ялгаатай утгатай олон дарьганга аялгууны үг хэллэг байгааг цаашид судлан, нутгийн аялгууны чанартай толь бичиг гаргах шаардлагатай байна

Нэгэнт үүссэн монгол хэлний олон нутгийн аялгууд бичгийн хэл хийгээд түүний суурь болсон аман аялгуунд уусах явц одоо хүртэл үргэлжилсээр байгаа боловч дарьганга салбар аман аялгууны өвөрмөц ялгаа өнгө одоо ч байсаар байна.

Ном зүй

Жамсран Л. (1994), Дарьгангын сүрэг хошуу, УБ.

Жигмидцэрэн Я. (2008), Чахарын түүх шинэчлэл, ӨМ-ын Ардын хэвлэлийн хороо.

Лувсанбалдан Э. (2013), Дарьгангын түүх, УБ.

Лувсанбалдан Э. (2015), Онгон сумын нэвтэрхий толь, УБ.

Лувсанвандан Ш. (1959), Монгол хэл аялгууны учир, УБ.

Монгол улсын түүх. (2003), Дөтгөөр боть. УБ.

Санжаа Ж, Батзаяа Г, (2005), Монгол хэл аялгууны тойм зураг, УБ.

Төмөртогоо Д. (1992), Монгол хэлний түүхэн хэлзүй, УБ.

Урангоо Ж. (2014), Түүх судлалын жимээр